

SIFATLARNING STRUKTUR JIHATDAN TURLARI

Hasanova Nargiza Abubakir qizi

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Annotatsiya: Maqola fors tilidagi sifatlar strukturasi haqidagi qarashlar asosida ushbu tizim tarkibi yuzasidan to'liq ma'lumotga ega bo'lishga imkon beradi. Shu jihatdanki, sodda, yasama va murakkab (qo'shma) sifatlar masalasi ancha muammoli hodisa hisoblanadi. Turli olimlarning dasturlarini o'rgangan holda mazkur masala tahlili bir qancha savollarni yuzaga keltiradi va o'z o'rnida uning yechimiga olib boradi. Ushbu holat maqolaning katta ilmiy ahamiyatini belgilaydi.

Kalit so'zlar: Sifatlar strukturasi, sodda, yasama, qo'shma (murakkab), asos (yetakchi morfema), qo'shimcha (ko'makchi morfema)

Fors tilida so'zlar struktur jihatdan tub so'z (واژه بسیط), yasama so'z (مشتق), qo'shma so'z (مركب) va ibora (عبارت) kabilarga bo'linadi (Ahmadjon Quronbekov “Fors tili leksikologiyasi” Toshkent 2009, 6-bet). Buni sifat so'z turkumi doirasida oladigan bo'lsak uning sodda (جامد), yasama (مشتق), qo'shma (مركب) shakllari mavjud (صفت جامد، صفت (ابدالرحيم همایونفرخ «دستور جامع زبان فارسی» چاپ سوم ۱۳۶۴ صفحه ۲۹۰). صفت جامد، صفت sodda sifat terminiga to'g'ri keladi (Quronbekov Ahmadjon “Forscha-o'zbekcha tilshunoslik terminlar lug'ati” Toshkent 2012, 21- 48-betlar). Sifatning tuzilishiga ko'ra turlari 2 ta deb ko'rsatilgan holatlar ham mavjud. Bunda u صفت ساده (sodda sifat) va صفت مرکب (murakkab sifat)ga bo'linadi (<http://daneshnameh.roshd.ir>).

Tarkibida fe'l o'zagi (negizi («ب» qo'shimchasisiz buyruq maylidagi shakli)) va كوچك مصدر مرخم (o'tgan zamon fe'l negizi) bo'lmagan so'zlar صفت جامد deyiladi: كوچك، بزرگ، خوب، بد
كوچك دو گفت مه زدو دریای بزرگ است
بسیار نزار است مه از مردم فربه
(منوچهری)

به ایرانیان گفت کآن پاک زن
مگر نیست با این بزرگ انجمن
(فردوسی)

یکی جای خوبش فرودآورید
پس آنگاه خوردندهر دو نبید
(دقیقی)

نباشد زین زمانه بد شگفتی
اگر بر ما بیاید آذرخشا
(رودکی)

ریشهء فعل مضارع (fe'l o'zagi, negizi) yoki مصدر مرخم (o'tgan zamon fe'l negizi) bo'ladi: پرستنده – bunda fe'l o'zagi bo'lgan «پرست» mavjud va uning oldiga (boshiga) «ب» shaklini qo'shish bilan fe'l hosil bo'ladi; خریدار – bunda o'tgan zamon fe'l negizi bo'lgan «خرید» o'zagi mavjud; بسیارگوی – bunda fe'l o'zagi bo'lgan «گوی» mavjud (lekin ushbu so'z صفت مرکب (qo'shma so'z)ga to'g'ri keladi, sababi ikki yoki undan ortiq asosdan iborat bo'lgan sifatlar qo'shma sifatlar deyiladi. Yuqoridagi leksema ham «بسیار» - ko'p va «گوی» - gapirmoq, so'zlamoq kabi ikki asosdan iborat (Ahmadjon Quronbekov “Fors tili leksikologiyasi” Toshkent 2009, 6-bet)); خواستار – bunda مصدر مرخم (o'tgan zamon fe'l negizi, o'zagi) «خواست» mavjud.

Grammatika kitoblarida صفت بسیط، صفت جامد، صفت ساده، صفت سادۀ alohida keltirilib, har biriga alohida ta'rif berilgan. Lekin uch termin ham sodda sifatga to'g'ri keladi. صفت ساده (sodda sifat) shunday sifatdirki, u faqat bir qism (asos)dan iborat bo'ladi: دروغ، کوچک، بزرگ، خوب، بد
ga berilgan صفت بسیط va صفت جامد. (مهدی معینیان «دستور زبان فارسی» ۱۳۶۹ صفحه ۲۰۵)
ta'rifga e'tibor beradigan bo'lsak, yuqoridagi ma'no kelib chiqadi.

بن shunday sifatdirki, u birdan ortiq qismdan iborat bo'ladi, lekin unda (مهدي معينان «دستور هنرمند، نابکار، با عقل، بدخو: fe'l o'zagi, negizi) bo'lmaydi: مضارع (زبان فارسی» ۱۳۶۹ صفحه ۲۰۵).

Aytib o'tganimizdek ikki yoki undan ortiq asosdan iborat bo'ladi. Lekin ushbu qoidada uning tarkibida fe'l o'zagi bo'lmaydi deyilgan va misollarda ham murakkab (qo'shma) sifatlar ifodalanmagan. Ular asos va qo'shimchadan iborat. Shundan kelib chiqqan holda, صفت مشتق (yasama so'z) hisoblanadi.

Ko'rinib turibdiki, sifatning tuzilishiga ko'ra turlari masalasi muammoli sanaladi. Uni atroflicha o'rganish muammoni yechishning eng samarali usulidir. Shu doirada " پنج استاد " da "صفات ترکیبی" nomli maxsus bob keltirilgan. Bunda ham qiziq holatga duch kelamiz. Ikki ism yoki ism va biror-bir qo'shimchaning birikishidan hosil bo'lgan sifatlar murakkab sifatlar deyiladi va uning turlari quyidagilardir:

- a) سروقد, مشکومی: (o'xshatishga asoslangan murakkab sifat) ترکیب تشبیهی
- b) ترکیب دو اسم بدون ادات – ikki ismning hech qanday qo'shimchasiz bog'lanishidan: جفایبشه, هنرپیشه
- c) نیزه بدست: ikki ism va qo'shimchani birlashtirish bilan: ترکیب دو اسم به اضافه ادات
- d) Bu o'z navbatida bir necha turlarga bo'linadi:
  - a) بنام, بخرد, بآیین, بنفرین: shakli bilan: "ب"
  - b) بانام, باعقل: shakli bilan: "با"
  - c) همنشین, همکار, همدل: shakli bilan: "هم"
  - d) ناکام, ناچار, نامرد, نه مرد: shakllari bilan: "نا" va "نه"
  - e) بیخرد, بیهوش: shakli bilan: "بی"
  - f) هنرمند, خردمند: shakli bilan: "مند"
  - g) هنرور, دانشور: shakli bilan: "ور"
  - h) نمناک, شوخناک: shakli bilan: "ناک"

Yuqoridagi 3 ta punktda keltirilgan misollar murakkab (qo'shma) sifatga misol bo'la oladi. Ammo 4 punktdan boshlab yasama so'z va uni hosil qiluvchi qo'shimchalar ifodalangan. Vaholanki, "پنج استاد" mualliflari tarkibning barchasini qo'shma sifatlarga kiritishgan.

(ملک الشعراى بهار "دستور زبان فارسى" چاپ چهارم ۱۳۶۶ صفحه ۵۹-۵۷)

(صفت تركيبى (qiyosiy sifat qismlari) tarkibida "اقسام صفت قياسى" dasturida دكتور خيامپور (murakkab sifat)lar o'rganilgan va uni hosil qilishning 13 ta usuli ko'rsatilgan:

- a) Ikki qarama-qarshi ma'noli sifat bilan: سپاه و سفید, حاضر و غایب
- b) Bir "صفت مسند" va bir "اسم مسند الیه" bilan: روشندل, گمراه, خوبرو
- c) Bir sifat va bir ism bilan (bunda obyektı ma'lum bo'lmagan sifat ifodalanadi): سير از آب (سیراب ma'lum emas)) (serob, mo'l-ko'l ma'nosida: aynan nimaning mo'l-ko'lligi ma'lum emas))
- d) Bir "صفت مسند" va bir "اسم مسند الیه" bilan: دلآزرده, رنگ پریده, گردن کلفت
- e) Ism sifat uchun aniq (ma'lum)bo'lgan bir ism va bir sifat bilan: خداپرست
- f) Ism sifat uchun aniq (ma'lum) bo'lmagan bir ism va bir sifat bilan: کار آگاه (از) (کار آگاه), گوشه نشین (در گوشه نشینده), گلآز (با گل بازی کننده), خواب آلود (بخواب آلوده), انگشت نما (با انگشت نموده), انگشت شمار (با انگشت شمرده)
- g) Ism sifat uchun "فاعل" bo'lgan bir ism va bir sifatdan: چیزی که وی را دل (دلپذیر (بپذیرد
- h) Birinchi ismga o'xshatishga asoslangan ikki ism bilan: سنگدل, گلرخ
- i) Birinchi ismning ma'lum bir a'zosiga o'xshatishga asoslangan ikki ism bilan: (یعنی: چشمش مانند چشم آهو باشند, میانش مانند میان زنبور باشند) آهوچشم, زنبورمیان
- j) Bir ravish va bir sifat bilan: خوشنویس, زودرنج, دیرجوش, پیشرو, تیزرو
- k) درون تارى برون روشن (ikki murakkab sifat bilan): از دو صفت مرگب
- l) Sifatga ishora qiluvchi qismni olib tashlash bilan: (نیزه بدست گرفته) نیزه بدست
- m) Bir ifoda etilgan sifat va uning taalluqlisi bilan: هرگز نیاززده آب

Guvohi bo'lganimizdek tilshunos olim qo'shma sifatlarni katta doirada bayon etgan va uning yondashuvi har tomonlama o'z tasdig'ini topadi.

Grammatikasida sifatlar tuzilishiga va uly merzبان راد سید اسماعیل عمادی حالی va uly merzبان راد سید اسماعیل عمادی حالی ning kitobida sifatning tuzilishiga ko'ra turlari bo'limi "انواع صفت از لحاظ لفظ" nomi ostida keltirilgan. سید اسماعیل عمادی حالی "صفت بسیط" va "صفت جامد" اسماعیل عمادی حالی "صفت مشتق" (yasama sifat) ta'rifida biroz kamchiliklar mavjud va shundan "صفت مشتق" (murakkab sifat) ifodasida ham xatoliklar kelib chiqadi. Chunonchi, سید اسماعیل عمادی حالی

shundayki, boshqa kalimadan olingan bo'lsa, ya'ni u بن فعل (fe'l o'zagi (ikkinchi shaxs birlikdagi buyruq mayli fe'l shakli va o'tgan zamon fe'l negizi)dan hosil qilinadi: رونده, خندان ... Bunda yasama sifatlar faqat fe'l o'zagidan hosil bo'lishiga urg'u berilgan. Bu fikrni yoqlab bo'lmaydi. Murakkab sifatlar yasalishining esa 13 ta usuli ko'rsatilgan. Ammo 8- va 10- boblarda صفت مرگب (murakkab sifat)lar emas, صفت مشتق (yasama sifatlar) ifodalangan. Chunonchi :

8) Ism va "نا", "بی", "با", "بی" prefikslari bilan: باهوش, بادب, بی خرد, ناتوان ...

10) Ism va suffikslar bilan: دانشمند, سخنور, گناهکار, غمناک, غمگین, ستمگر, زهر آگین ...

Asl qoidaga ko'ra, asos (yetakchi morfema) va yasovchi qo'shimcha (ko'makchi morfema) vositasida hosil qilingan yangi so'zlar yasama sifatlar deyiladi. Ikki yoki undan ortiq yetakchi morfema (mustaqil asos) orqali yuzaga kelgan yangi so'zlar murakkab sifatlar deyiladi. Ushbu doirada علی مرزبان راد ning to'g'ri yondashganini ko'rishimiz mumkin. U sifatning struktur jihatdan har bir turiga to'g'ri va aniq ta'rif berib, (faqat صفت مشتق (yasama sifat) izohi e'tiborga molik: “Yasama sifat shundayki, boshqa leksemadan olingan bo'lsa”. Bunda asos va yasovchi qo'shimcha ko'zda tutilishi kerak edi. Ammo «انواع صفت مشتق» (yasama sifat turlari) nomi ostida keltirilgan bo'limda uning tarkibi to'ppa-to'g'ri ko'rsatilgan: a) صیغه b) صفت فاعلی (prefiks va suffikslar bilan yasalgan boshqa sifatlar. Ushbularning har biri asos va yasovchi qo'shimcha vositasida hosil qilinadi) misollar keltiradi:

a) ... خوب, زرد, صادق - صفت بسیط

b) آسیب پذیر, از پیش ساخته شده, بلند قامت, پریچهر, توانفرسا, فرشته خوی, خوشخط, - صفت مرگب ... خیراندیش, عاقبت بخیر

c) ... بد, بزرگ, تلخ, زشت, سخت - صفت جامد

d) ... آموزگار, ایرانی, خردمند - صفت مشتق

این دو صادق خرد و رأی که میزان دلند

بر پی عقرب عصیان شدنم نگذارند

(خاقانی)

خوشا عاشقی خاصه وقت جوانی
خوشا با پری چهرگان زندگانی
(فرخی: ۳۹۲)

برده دل من به دست عشق زیون است
سخت زبونی که جان و دلش زیون است
(جلاب)

یکی چاره ساز ای خردمند پیر
نبایدچنین ماند بر خیرخیر
(دقیقی)

Xulosa qilib aytganda, sifatlar strukturasi yuzasidan bayon qilingan qarashlar xilma-xil bo'lishiga qaramay, grammatiklarning nazariyalarini o'rganib atroflicha ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Bu jihatdan صفت ساده (sodda sifat) yuzasidan olimlarning qarashlari bir xil. Ammo صفت مشتق (yasama sifat) va صفت مرکب (murakkab (qo'shma sifat)) to'g'risidagi mulohazalar ushbu punktni to'liq yoritmaydi yoki zid keladi. Aytib o'tish joizki, صفت مرکب (murakkab (qo'shma sifat)) haqidagi دکترع خیامپور yondashuvi har tomonlama to'g'ri va ularning hosil qilinishi 13 ta punktda batafsil izohlangan. Shuningdek, علی مرزبان راد grammatikasida sifatning struktur jihatdan har bir turiga to'g'ri va aniq izoh berilgan hamda misollar keltirilgan. Demak, mana shu ikki olimning qarashlari asosida sifatlar strukturasi yondashuv haqiqatga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

- 1) Ahmadjon Quronbekov “Fors tili leksikologiyasi” Toshkent 2009, 6-bet
- 2) Quronbekov Ahmadjon “Forscha-o'zbekcha tilshunoslik terminlar lug'ati” Toshkent 2012, 48-bet
- 3) ابدالرحیم همایونفرخ «دستور جامع زبان فارسی» چاپ سوم ۱۳۶۴ صفحه ۲۹۰
- 4) مهدی معینیان «دستور زبان فارسی» ۱۳۶۹ صفحه ۲۰۵

- 5) (Ushbu kitob) ملك الشعراى بهار "دستور زبان فارسى" چاپ چهارم ۱۳۶۶ صفحه ۵۷-۵۹ (nomi bilan mashhur) "پنج استاد"
- 6) دکترع خیامپور "دستور زبان فارسى" ۱۳۴۴ صفحه ۵۰-۵۱
- 7) على مرزبان راد "دستور سودمند" ۱۳۵۸ صفحه ۵۹
- 8) سيد اسماعيل عمادى حالى "دستور زبان فارسى" ۱۳۷۴ صفحه ۲۷
- 9) [http:// daneshnameh.roshd.ir](http://daneshnameh.roshd.ir)
- 10) (<https:// abadis.ir>)

